

*Е.А. Афонін,
д-р соціол. наук, проф.*

*Е.А. Afonin,
Doctor of Sociol. Sci., Prof.*

*А.Ю. Мартинов,
д-р іст. наук*

*А. Yu. Martynov,
Doctor of Hist. Sci.*

СОЦІЕТАЛЬНИЙ ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Abstract. The authors analyze the role of the societal (generally systematic) factor of democratization and modernization of the political system of a society, as well as the relation of these processes to the nature of the societal identity and the socio-cultural development of countries. By the examples of the socio-historical development of the USA and Spain, the universal character of threats concerning with the nature of the societal factor in various aspects is proved, and their actuality for Ukraine's political modernization is considered. A forecast of the development of societal properties of Ukraine's socium which are an important precondition of the steady development of the country is given.

Сучасні процеси глобалізації, стрімка переорієнтація більшості країн світу у бік ринкової економіки та ліберальної демократії стимулюють науковців і політиків на активний пошук сучасних концептів і рішень щодо реформування політичних систем та створення відповідних їм механізмів здійснення політичної влади. Після Аристотеля і Нікколо Макіавеллі, які розкрили приховані від зовнішнього зору "анатомію" і "фізіологію" влади, після трагедій першої половини двадцятого століття, пов'язаних з наслідками авторитарних політичних режимів, здається, вже не залишилось жодних політичних "таємниць". Однак складний і нелінійний шлях до демократії культурно різних народів продовжує дивувати світ новими феноменами на кшталт "оксамитової", "помаранчевої", "трояндової" та інших революцій, "керованої демократії" тощо, які засвідчують невичерпність знань про політику. Водночас країни сталої ліберальної демократії, політичні режими яких постали в складних процесах "великої депресії" і, як здавалось дотепер, сповна оволоділи таємницями соціальної поведінки, знов стикаються з проблемами, що приховані у глибинах мотивів прийняття політичних рішень, впливу на ці рішення внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (соціальних) ієрархій – поведінкових архетипів, ціннісних орієнтацій та соціально-класових структур.

Матеріалістичне розуміння історії традиційно віддає пріоритет буттю над свідомістю. У зазначеній парадигмі історія сприймається як своєрідний природно-історичний процес зміни конкретних соціально-історичних типів суспільства. При цьому соціальні факти головним чином пояснюються іншими соціальними фактами. Ідеалістичне ж бачення історії суспільного розвитку, навпаки, вважає свідомість і притаманні їй ідеї визначальними факторами змін соціального буття. Більш продуктивним є підхід, який діалектично враховує взаємовпливи буття на свідомість та свідомості на буття. Для нової ж соціальної реальності, як слушно зазначав Еріх Фромм, культурний сенс цінностей, перетворившись на соціальні норми як основу суспільної свідомості, спрямовує хід історії [23, с. 24].

Складну діалектику цього процесу в його інтегральному сенсі тлумачить фактор соцієтальності. В соціології тривалий час точаться дискусії щодо розуміння поняття "соцієтальний", що його ввів 1903 р. у науковий обіг німецький соціолог А.Г. Келлер [18, с. 333–334]. З того часу термін "соцієтальний" використовується в соціології для позначення суспільних відносин і процесів у їх, так би мовити, інтегральному, загальносистемному сенсі. З початком так званих трансформаційних змін, що на межі ХХ–ХХІ ст.ст. визначають сучасний суспільний розвиток, цей термін набуває в науковому середовищі неабиякої популярності. Позначаючи глибинні й всеосяжні зміни, що їх зазнає соціальність, в тому числі модус ідентичності, він правомірно може бути поширеним на феномен ідентичності. Адже так само, як психофізіологічна ідентичність позначає єдність і спадковість фізіологічних й психологічних процесів та властивостей, соцієтальна ідентичність віддзеркалюватиме неподільність й спадковість соціального та психічного. Причому термін "соцієтальна ідентичність" розуміється як багатовимірна "психосоціальна реальність" [4, с. 80]. Отже, соціальна та соцієтальна ідентичності не є тотожними.

Соціальна ідентичність означає приналежність суб'єктів до певних соціальних категорій та ідентифікацію з ними [6, т. 2, с. 228]. Соціальна ідентичність була властива для доби модерну, що бере початок від Великої Французької революції. Класичними ознаками соціального самоусвідомлення є класова, гендерна, вікова, етнічна, географічна та інші типи ідентичності. На соціальну ідентичність впливає культурна та соціальна диференціація, психологічні стереотипи [2, с. 394]. Люди діють під впливом своєї культури і піддаються її "реверсу". Водночас внаслідок своєї діяльності соціальні суб'єкти створюють нові форми і смисли культури. Завдяки цьому культурі властивий історичний характер, відносність та різноманітність. Сучасним результатом зазначеного історичного розвитку людської культури стає парадигма постмодерну.

Зазначимо, що для соціокультурної "мозаїчності" постмодерну більш адекватною є соцієтальна природа ідентичності. Соцієтальна ідентичність формує свій код культури. Вирішальну роль у формуванні нової соцієтальної ідентичності відіграють нематеріальні культурні цінності. Прихованість моральних норм стає ознакою масової культури, яка домінує за доби постмодерну. Внаслідок цього мова стає середовищем, яке безпосередньо не може нести істину або "універсальний" сенс. Прос-

тір раціональних соціальних суб'єктів наповнює зовні схожа на соціально неструктуровану масу людей, якій, здається, не відомі традиційні соціальні цінності.

Відбувається прискорена зміна політичного домінування, гегемонія якого, як справедливо зазначав італійський теоретик марксизму Антоніо Грамші, досягається шляхом гегемонії культурної. Причому "як тільки панівна соціальна група виконає свою функцію, ідеологічний блок проявляє тенденцію до розпаду" [13, с. 332].

Постмодерна парадигма політики посилює значення ціннісних орієнтирів у процесі формування громадської думки як важливого механізму дискурсу, який впливає на прийняття раціональних політичних рішень. Англійський соціальний філософ Ернст Гелнер цілком слушно розглядає знання як вирішальний фактор соціальних трансформацій [6, т. 2, с. 109]. Знання як соціокультурна квінтесенція соціетального розвитку стають важливим фактором політики.

Водночас знання про соціетальні особливості народу формалізуються у своєрідній "карті", яка за аналогією з геномом людини спричинює соціальну поведінку і надає підстави вести мову про конкретний ментальний код культури нації. Менталітет можна розглядати як "систему поглядів, оцінок, норм і умонастроїв, ґрунтованих на наявних у цьому суспільстві знаннях і віруваннях, які разом із домінантними потребами й архетипами колективного несвідомого визначають ієрархію цінностей, а отже, й характерні для представників соціальної спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси й інші соціальні установки, що відрізняють цю спільноту від інших" [15, с. 14]. Ментальність значною мірою сягає у несвідоме та фіксує архетипові відмінності між соціальними суб'єктами.

Особлива роль у цьому сенсі належить політичній культурі як системі домінуючих цінностей та нормативних моделей поведінки влади та громадян. Ізраїльський соціолог Ш. Айзенштадт у дослідженні "Політична система імперій" (1967) показав, що для забезпечення своєї ефективності імперські системи мобілізують чи створюють нові матеріальні та культурні ресурси. Історичний спадок Римської імперії, втілений у нормах римського права, грецької культури та іудео-християнської релігійної традиції, є визначальним для європейської ідентичності [1, с. 14]. Україна ж, поєднуючи в собі європейську культуру, спадок Візантійської імперії та плінні постімперські "раритетні" властивості демонструє сьогодні динаміку соціетальних змін, що її визначає тенденція до відтворення історично притаманних властивостей. Інтегральне значення цих властивостей дорівнює, за прогнозом нашого моніторингу, позначки 38:62. В ідеалі таке співвідношення може стати оптимальним для забезпечення сталого розвитку суспільної системи України.

Постіндустріальна спрямованість суспільного розвитку також посилює значення соціокультурного чинника у всіх сферах суспільного життя. Не буде помилкою стверджувати, що соціокультурні чинники стають основними детермінантами, які диференціюють сучасну систему як суспільних, так і міжнародних відносин. Американський політолог Семюель Гантінгтон зазначає, що "...у світі після "холодної війни" культура і культурні ідентичності (на найширшому рівні вони становлять собою цивілізаційні ідентичності) визначають моделі згуртованості, дезінтеграції і кон-

флікту" [9, с. 11]. За нових історичних умов соціокультурний чинник є визначальним для аналізу суперечностей процесів політичної трансформації.

Від кінця 70-х рр. XX ст. триває "третьа хвиля" демократизації, яка стає дійсно глобальною [11, с. 71]. Адже, як слушно зазначає професор Кембриджського університету Девід Лейн, "транснаціональний капіталістичний клас не міг існувати в прокрустовому ложі країн державного соціалізму" [19, с. 22]. Таким чином, історичний спадок радянської моделі суспільного розвитку та периферійний статус нових незалежних держав, які утворилися після розпаду СРСР, є ключовими стримуючими факторами у процесі розвитку сучасного громадянського суспільства.

Відповідно до гегелівського тлумачення ідеї громадянського суспільства воно означає визнання рівнозначності інтересів держави й індивідів. Однак, в пострадянських суспільствах, особливо на місцевих рівнях, ще не спостерігається реального впливу громадян на прийняття державних рішень та рішень місцевого самоврядування. Причому, "в таких країнах, як Росія та Україна, – на думку Д. Лейна, – дієвої форми сучасного капіталізму не створено, і є сумніви щодо того, чи сформовано сучасний капіталізм узагалі" [19, с. 27]. Це не дивно, адже формування європейської моделі капіталізму відбувалося за специфічних історичних умов і тривало майже двісті п'ятдесят років – від Англійської та Нідерландської буржуазних революцій XVI–XVII ст.ст. до загальноєвропейської революції 1848 р. Натомість формування громадянського суспільства, наприклад, в умовах України відбувається менше двох десятиріч.

Майже двадцять років тому політолог Ф. Фукуяма написав книгу "Кінець історії", в якій доводив, що демократія є світлим майбутнім всього людства. Однак у книзі 2005 р. "Державне будівництво" він уже дійшов висновку, що перш ніж будувати демократію, треба створити державність. Від того, якою буде ця державність вирішальним чином і залежить якість демократії. Ця тема неодноразово потрапляла у центр дискусій у незалежній Україні, але чи не найгостріше точилися вони в середовищі еліти впродовж 2004–2008 рр.

Національний попит на реформи залежить від організаційних спроможностей управлінської еліти, гармонійності та легітимності політичної системи, культурних та структурних чинників. Реально правлять, як відомо, ті, хто впливає на процес прийняття рішень влади. За абсолютизму правителі, не обмежені звичаєвими або правовими нормами, здійснюють свою владу довільно. В сучасному складному суспільстві дієвість владних рішень стає питанням балансування соціальних інтересів. При цьому політично не захищені інтереси, як правило, ігноруються. Тому еліти залежать від підтримки груп інтересів, які контролюють ресурси суспільства.

Необхідними нормами й інститутами, які забезпечують функціонування ліберальної демократії, є: конституційне здійснення контролю державної політики виборними представниками народу, проведення чесних і вільних виборів, ефективність державної політики, реальне право громадян на свободу висловлювань у доступних джерелах інформації, легітимна діяльність незалежних асоціацій. Це надає можливість реалізувати спосіб управління одними інтересами за допомогою інших інте-

ресів. Однак "щасливі" нації, які виробили цю модель розвитку, не залишають слідів в історії.

Порівнюємо ці моделі розвитку.

Радикальний приклад впливу соціокультурного чинника на трансформацію політичної системи надають нам США, історія яких від дня виникнення ставала все тісніше пов'язаною з універсальною історією людства. Тому американський приклад є цікавим з точки зору тенденцій, які визначають сучасний суспільний розвиток.

Апріорі у Північній Америці не було сталих історичних традицій, які впливали на становлення демократичної системи. Після прийняття Декларації незалежності 1776 р. Сполучені Штати успадкували від колоніальної епохи соціальний устрій, економіку, ментальність, частину політичних інститутів, а також невирішені расові проблеми. Іммігранти цінували свободу совісті за більшу цінність, ніж можливість кар'єри на колишній батьківщині. Чимало протестантів звикли бачити в роботі сенс життя і свій моральний обов'язок. Внаслідок чого зароблене багатство вважалося знаком божественного благословення. Нетерпимість у вірі, з одного боку, провокувала "плювання на відьом", а з іншого – сприяла перенесенню на суспільно-політичне життя технологій вирішення церковних проблем. Спільно обговорювалися суспільні проблеми.

За результатами Семилітньої війни 1757–1763 рр. британська корона здобула перемогу над французами. Американські колонії мали взяти на себе покриття частини витрат на цю війну. Однак запровадження нових податків поставило мешканців колонії перед вибором між вірністю короні та власними комерційними інтересами. Внаслідок цього Декларація незалежності 4 липня 1776 р. обґрунтувала право на повстання та систему демократичних цінностей, які стали предтечею інших революцій та рухів за незалежність. Конституція США 1787 р. зафіксувала важливі положення демократичної влади, що його склала система розподілу влад на законодавчу, виконавчу й судову та механізм стримувань і противаг. Прийнята того часу і успадкована сучасниками американська конституція виключала шанси будь-якої з гілок влади знищити іншу. Президент не має права розпускати жодну з палат конгресу. Судова влада контролює виконавчу та законодавчу. Батьки-засновники США не довіряли народу і боялися деспотії більшості. До речі, у Конституції США немає згадки про політичні партії.

Еволюція нової республіки від свого початку XVIII ст. поставила питання ставлення до демократії. Федералісти вважали, що держава і суспільство потребують ефективною виконавчою влади. Республіканці натомість хотіли бачити свою країну державою середнього класу. Вони не довіряли централізованій владі, яка могла стати інструментом реалізації чийось особистих амбіцій або жертвою деспотії більшості. Вони вважали ідеальним той уряд, який був би непомітним та фінансово необтяжливим для громадян.

Президентство Ендрю Джексона (1829–1837) стало предметом спеціального аналізу, що його здійснив Алексіс де Токвіль в його класичній праці "Про демократію в Америці". Саме за Е. Джексона "традиційна" олігархія була позбавлена своїх

привілеїв. Посилилася роль освіти та преси, які стали системоутворюючими факторами демократичної політичної системи. Широка участь середнього класу в політиці перетворила США на демократію. Водночас президентство Е. Джексона позначилося протистоянням промислової Півночі та рабовласницького Півдня за вплив на нові землі, розташовані на Дикому Заході.

Але глибоким підґрунтям для послаблення майже 30-річного домінування в американській політиці демократів виявилось ставлення конкуруючих партій до рабства. Розкол у Демократичній партії з цього приводу відкрив шлях у Білий дім кандидату Республіканської партії А. Лінкольну. У квітні 1861 р. розпочалася громадянська війна. Проти конфедерації 11 південних штатів виступили 25 штатів, які залишилися вірними США. За своєю соціальною структурою аграрне аристократичне суспільство південних штатів було більш милітаризованим, аніж промислове суспільство півночі. Однак, з політичної точки зору Південь програв, оскільки не зміг привернути на свій бік західні штати. У 1863 р. Лінкольн надав свободу чорношкірим, хоча тільки 1954 р. Верховний суд США визнав незаконною сегрегацію. Втім, рудименти сегрегації збереглися, адже іммігрант не може стати президентом США. Тільки 1920 р. були надані виборчі права жінкам. Лише 2008 р. Гілларі Клінтон стала першою жінкою, яка реально претендувала на президентство, а Барак Обама першим афроамериканцем, який на рівних вів боротьбу за Білий дім.

На початку ХХ ст. свою роль "четвертої влади" продемонстрували американські засоби масової інформації. Вони показали, як трести контролюють партії, ставлять на службу собі інтелектуалів. Внаслідок такої діяльності "олігархів" демократія опинилася під загрозою. Реформаторський рух розвивався за двома напрямками – економічним та політичним. Було прийнято антимонопольне законодавство. В результаті політичних реформ було посилено контроль виборців за своїми депутатами, розширені права виборців на політичні ініціативи. Система корупції, яка знесилювала державну адміністрацію, була обмежена шляхом реорганізації державної служби. Чинovníки відтепер мали доводити свою компетентність, що врешті-решт заступила їх політичну лояльність.

Напередодні великої депресії 1929 р. американці вже вичерпали віру в догми вільного підприємництва, приватної ініціативи та ліберальні основи політичної системи. Ситуація кризи довіри зблизила позиції різних соціальних груп. Саме це надало змогу Франкліну Рузвельту результативно провести упродовж "ста днів" (з березня по червень 1933 р.) через конгрес США більше законів, аніж їх було прийнято за чотири роки попереднього президентства Гувера. Деякі законопроекти подавалися на розгляд та приймалися в один день. Аби відродити ділову активність, стимулювався попит, збільшувалася купівельна спроможність населення. Девальвація долара та контроль інфляції стабілізували економіку. Регламентувалися кредитні та розрахункові операції банків. Була розгорнута програма суспільних робіт. Фермери були вдячні Рузвельту, оскільки девальвація долара та інфляція нейтралізували їхню заборгованість банкам, а фіксація цін на продукцію аграрного сектору застрахувала від коливань ринкових цін. Аналогічні причини зблизили з Демокра-

тичною партією промислових робітників. Франклін Рузвельт встановив традицію прямих зв'язків із громадськістю під час виступів по радіо. Всі ці заходи дуже скоро перетворили штати на провідників політики федерального уряду. Більшість американського суспільства підтримала "Новий курс", який, зрозуміло, наштовхнувся на спротив олігархічних кіл. У відповідь на відмову консервативних членів Верховного суду визнати законодавство "Нового курсу" конституційним Рузвельт ініціював проект судової реформи. Президент отримав право призначати зі згоди сенату нових суддів, якщо суддя Верховного суду, досягнувши 70-річчя, не йде у відставку. Зрештою, Верховний суд пішов на поступки.

Не менш тривожним від часів "великої депресії" стає для США нинішній час. Президентські вибори 2000 р. показали недосконалість виборчих процедур та архаїчність системи виборщиків [22, с. 186]. Егоїстична турбота про власну економічну могутність та демонстрація силової політики провокує поширення антиамериканських настроїв у світі. Свідченням цього стало президентство Дж. Буша (2001–2008). Виборча президентська кампанія 2008 р. демонструє проблеми на ринку нерухомості, збільшення зовнішнього боргу. Суттєво на курсі долара позначилися війни в Іраку, Афганістані та різке зростання військового бюджету. Гарольд Ласуелл ще 1941 р. запропонував термін "garrison society" (гарнізонне суспільство), яке виникає за умов, коли величезні військові витрати і менталітет військового захоплення асоціюються з обмеженням свобод [6, т. 1, с. 107].

Сьогодні вже впевнено можна сказати, що наступне президентство стане важким випробуванням для США. Перші дзвінки вже пролунали у зв'язку із кризою на іпотечному ринку та спробами адміністрації Дж. Буша податковими пільгами стимулювати американську економіку. За песимістичними прогнозами, економіка США наближається до аналогу кризи 1929 р., але тепер уже в глобальному масштабі. Додаткову проблему створює загострення міжетнічних протиріч. Іспаномовне населення США швидко зростає, ставлячи під сумнів гегемонію англомовного населення.

У свою чергу, історія Іспанії засвідчує альтернативний (американському) приклад консервативного впливу соціокультурного чинника на трансформацію політичної системи. Іспанія весь час "воює" з власним минулим. Іберійський півострів, розташований між Африкою та Європою, є центром перетину різних впливів. З 711 р. до 1492 р. тривав мусульманський період в історії Іспанії. Ідеологія Реконквісти проти маврів зробила домінуючою роль духовенства. Іспанські кортеси стали першою формою станово-представницьких зборів у Західній Європі. Випестувана історією іспанська національна свідомість розривається між устремлінням до сепаратизму та універсалізмом.

Після Реконквісти Іспанія у європейському розподілі праці виконувала роль постачальника бавовни. Іспанський аграрний колективізм, який зрештою привів до формування земельних латифундій, протистояв індивідуалізму до XIX ст. До того ж, в іспанській культурі домінувала територіальна та релігійна експансія, а не торговельно-економічні амбіції, що перетворило Іспанію на першу колоніальну імперію Європи [8, с. 38].

Зрештою перемога ідей релігійної Реформації стала ударом для католицької Іспанії, породивши внутрішню небезпеку – повстання в Нідерландах та зовнішню загрозу – зародження колоніальних британських амбіцій. Розгром іспанської армії 1588 р. став тріумфом протестантизму та капіталізму. Іспанці очолили Контрреформацію, що вкінці підірвало королівську державну потугу. Корупція та політичні інтриги зменшували ефективність центральної влади. До колоній емігрували до 90 відсотків молодих чоловіків. Злидні провокували зменшення чисельності населення. Вигнання (з мотивів релігійного пуризму) 1611 р. з Іспанії морисків негативно позначилося на стані фінансів.

Органічна єдність власне іспанських провінцій так і не була досягнута. З настанням епохи просвітницького абсолютизму ідея імперії як державно-політичного утворення поступилася місцем ідеї економічної експлуатації. Після Великої Французької революції Іспанія обрала шлях повторення французького досвіду з одночасним спротивом французькій експансії. За часів Наполеона більшість іспанців свідомо воювала з французькими безбожниками.

Врешті-решт на початку XIX ст. Іспанія втратила статус колоніальної імперії. Розпочався період протистояння ліберальних потуг та дворової камарильї. У другій половині XIX ст. у протистояння монархістів та лібералів втрутилися військові, які здійснювали регулярні перевороти. Державна служба почала нагадувати не професію, а привілей. Виборці не могли контролювати результати виборів, на яких переважала не конкуренція, а махінації. Беззаконня вважалося природним способом управління, яке обмежувалося згори військовими переворотами, а знизу анархією. Героєм XIX ст. був "народний генерал".

На початку XX ст. в Іспанії загострилися протиріччя між аграрними та промисловими районами. Кастильці вбачали у каталонцях пристрасть до наживи, а каталонці у кастильцях лише гордість та лінь. Мовні та політичні протиріччя посилювали взаємну недовіру. Духовна єдність нації опинилася під загрозою. Падіння 1931 р. монархії породило недосконалу республіку. Невдоволення католицьких кіл викликало секуляризація. Військові переважно залишалися прибічниками монархії. Права опозиція так і не пристосувалася до парламентських процедур. Вибори у 1931–1936 рр. часто перетворювалися на фарс. Іноземна інтервенція змінила перебіг громадянської війни 1936–1939 рр.

Прихід до влади генерала Франсиско Франко супроводжувався гаслом: "жодного іспанця без хліба, жодного дому без тепла". Насправді Франко користувався принципом "друзям все, а ворогам закон". Режим Франко (1936–1975), користуючись авторитарними методами управління, прискорив індустріалізацію. Однак іспанські олігархи використовували іноземні інвестиції у власних інтересах. Відбувалася міграція кваліфікованої робочої сили. Репресії коригувалися ситуацією та потугою опозиції. За історичним рахунком франкізм не подолав ні національної, ні духовної кризи. Реставрація монархії видавалася гарантією порядку. Хуан Карлос відіграв важливу роль під час останньої спроби військового перевороту, яка сталася 23 лютого 1981 р. Наступного року країна увійшла до НАТО, а 1986 р. до Європей-

ського Союзу. На сьогодні валовий національний продукт відповідає середнім європейським показникам. Вступивши до Євросоюзу, Іспанія продовжила складну трансформацію своїх соціальних та політичних структур.

Складний приклад політичної модернізації властивий Україні. Передусім значимо, що колишня радянська партноменклатура найбільше виграла від розпаду тоталітарної системи. Її представники другого, третього, четвертого ешелонів не лише зберегли участь у владі, а й позбулися централізованого контролю і приватизували чималий шмат власності [7, с. 290]. Від цього часу політична влада перетворилася на своєрідний узагальнений суспільний ресурс, який врешті-решт зробив сіамськими близнюками бізнес і владу. Нова-стара еліта наввипередки бігла, розкладаючи радянську систему зсередини. Але це не означало, що колишня номенклатура набула навичок розбудови "народного капіталізму". Навпаки, вона віддала перевагу демонстративному споживанню заради демонстрації свого соціального статусу.

"Від часу проголошення незалежності, – зазначають Є. Головаха та Н. Паніна, – населення України мусить жити за умов соціальної аномії, що характеризується відсутністю в суспільстві ціннісно-нормативної бази соціальної консолідації, яка неможлива без спільного уявлення про те, "що таке добре і що таке погано", що в цьому суспільстві заохочується і що карається" [12, с. 49].

Суспільний розвиток можна розглядати за аналогією із шаховою партією. Зовнішнє середовище робить "хід", чекаючи "ходу" у відповідь. При цьому суспільство, не маючи реального впливу на владу, нагадує спектакль з ролями, що імітують політичний процес. Влада ж, як і в добрі радянські часи, "керує" людьми, але не опановує сама себе, тому не володіє обставинами. Проте мистецтво сучасного політичного управління полягає в спроможності трансформувати нові суспільні імперативи в ресурси, потрібні для інновацій. Політичний же дискурс в Україні має за мету не "розуміння досвіду іншого, а переконання іншого, уподібнення його собі" [21, с. 65]. Це ускладнює перехід від влади як гегемонії до влади як форми партнерства. Також блокується розуміння влади як стратегічної гри суб'єктів, кожен з яких має суверенну волю і власні інтереси, але підпорядковується загальним правилам гри. В Україні ж все ще правила гри переписують у процесі самої гри. Внаслідок цього неможливим стає розуміння "спільного інтересу" як балансу суб'єктивних інтересів.

Поки що сенс виборів в Україні полягає в тому, аби "обрати одну з політичних еліт, яка претендує на владу, й прийняти її лідерство" [17, с. 26]. Причому політична доцільність лишається основним фактором діяльності гілок влади в Україні [16, с. 19]. До того ж, маніпулятивні технології не змінюють переконань великих соціальних груп, а лише тимчасово скеровують їх у потрібному маніпуляторам напрямку. Тому за політичної демократії більшість не завжди прогресивна за своїми установками, стереотипами та очікуваннями.

Проте демократія, за визначенням А. Лінкольна, є "управлінням народом, самим народом і заради народу". Р. Даль слушно зазначає, що жодна з існуючих сучасних політичних систем не може бути названа демократією, оскільки вона означає безпосереднє управління народом справами суспільства і держави, як і рівні можливості

(а не тільки права) доступу всіх громадян до політичної влади. Критерії демократії: право обирати і бути обраним, наявність альтернативних джерел інформації і свобода висловлення своєї думки, вільні регулярні політичні вибори, свобода діяльності політичних партій, підконтрольність і змінюваність політичних лідерів і посадових осіб. Політична влада розосереджена по горизонталі та вертикалі як у державі, так і громадянському суспільстві, причому її численні джерела здійснюють реальний, хоч і неоднаковий вплив на прийняття політичних рішень.

Важливо додати також, що "диктатура – не антитеза демократії. Вона являє собою, – зазначав німецький соціолог Карл Мангейм, – лише один із можливих шляхів, яким демократичне суспільство намагається розв'язати свої проблеми". Причому "плебісцитна диктатура може бути охарактеризована як самонейтралізація політичної демократії" [20, с. 167]. Це зауваження важливе сьогодні, коли Україна вже два з половиною роки поспіль "вагітна" на авторитаризм, в той час як представники демократичної коаліції знесилоють себе в нищівному протистоянні. Відповіді української еліти на історичні виклики так і залишаються не артикульованими (принаймні чітко артикульованими) і тому неадекватними. До того ж, в полі інверсійних тенденцій, що з 2006 р. опанували політичні процеси в Україні, знесилоються інститути громадянського суспільства та їх спроможність контролювати владу. Українським лідерам стають у непотріб (ані для приходу до влади, ані для її утримання) масові політичні партії. Нинішні українські партії здебільшого нагадують політично-пародійний аналог заснованої Ярославом Гашеком "Партії поміркованого прогресу в рамках закону".

Банальним є визнання того факту, що українська держава функціонує як "агент" олігархічного капіталу. Криза раціональності, що її нині переживає Україна, стимулює зіткнення інтересів різних кланів. Як наслідок, порушується адміністративна раціональність, яка має працювати на загальнонаціональний інтерес. "Перезавантаження" соціальної системи супроводжується появою нової – соціетальної ідентичності, яка співіснує зі старою формою соціальної ідентичності і тим самим ускладнює поле соціальної мотивації й суспільних цінностей. Відповідно розмивається свідомість й утруднюється артикуляція соціальних інтересів. Не меншою проблемою політичного волевиявлення виборців стає ступінь їхньої політичної обізнаності. Адже голосування виборця за інтуїцією, маючи доволі поверхове уявлення про політичні програми та попередню політичну практику кандидатів, робить його вразливим щодо маніпулятивних технологій політичних опонентів. Чим більше в країні таких виборців, тим меншим є ступінь демократичності виборів. Не в останню чергу якість демократії визначає середній клас.

Середній клас це самодостатні люди, які своєю працею заробили гроші, з яких сплачено податки. Це дає можливість середньому класу контролювати чиновників і політичну владу. Тільки індивід, який володіє економічною незалежністю, спроможний на самостійну політичну поведінку. Середній клас зростає за рахунок розмивання меж не тільки "нижчих", а й "вищих" класів і верств. Причому середній клас не лише розширюється, а й розпадається на групи, які поповнюють полярні класи.

Формально-процесуальна демократія, яка сформувалася в Україні, не є продуктом історичної еволюції громадянського суспільства, яке обстоює свої інтереси, претензії на свободу і створює відповідні механізми їх забезпечення. Не більше 9 % громадян України за матеріальним станом, характером зайнятості, освітою можна класифікувати як представників середнього класу. Суб'єктивно до середнього класу себе відносить третина українців, які помилково думають, що наявність нестабільного дрібного бізнесу робить їх такими. До сталого українського середнього класу можна віднести підприємців, що володіють засобами виробництва. Новий середній клас – це наймані працівники, носії культурного капіталу із зарплатнею не менше 1 тис. дол. на місяць. Три чверті представників українського середнього класу не беруть участі в роботі політичних партій та громадських організацій. Домінуючою залишається апатичність рядових членів політичних партій. Політична діяльність для еліти перетворилася на різновид гри, тобто різновид добровільної діяльності, яка, окрім задоволення, приносить ще й матеріальний вигаш.

Соціальний світ – чим далі політики зволікатимуть із створенням середнього класу – втрачатиме перспективи сталого розвитку. Рішуча політика не може бути популярною в умовах кризи. Активна меншість має бути сильнішою за мовчазну та інертну більшість. Адже їй належить долати складне сплетіння різнорідних тенденцій: значну політичну поляризацію національної еліти, її низькі якості, дедалі зростаючу конкуренцію приватних інтересів, намагання зберегти кадри колишньої номенклатури та їх відтворення, розквіт бюрократичної корупції й низький рівень довіри населення до таких політиків та їхньої політики.

Криза лібералізму чи втрата віри в майбутнє, загроза економічної кризи чи протест проти політичного плюралізму і практики захисту прав людини, – все це, перекладаючи думку О. фон Бісмарка, – захищається "не промовама, не рішеннями більшості вирішуються великі питання епохи, а залізом та кров'ю" [5, с. 17]. Можна сказати, що ці проблеми вирішуються завдяки взаємному доповненню "жорсткої" та "м'якої" сили.

Демократія – це не влада натовпу, гасел та закликів. Демократія є влада закону. Її передумовами є створення середнього класу, дебіюрократизація, деміфологізація суспільної свідомості, які стимулюють відтворення механізмів продукування абсолютної влади. Однак спроби відібрати у людей ілюзії якраз і провокують пік невдоволення [10, с. 455].

Коли Японія здійснювала модернізацію після 1945 р., вона засвоювала західну традицію, не заперечуючи власну. Масова свідомість робила вибір між двома традиціями. Це унеможливило нетворче пасивне засвоєння зовнішніх норм. Водночас домінування антагоністичних інтересів унеможливило політичний діалог. Якщо співвідношення соціальних суб'єктів розглядається як гра з нульовою сумою, коли перемога одних веде до поразки інших, виникає потреба зведення впливу опонента до нуля шляхом його віртуального або реального знищення.

Реформування має вестися в інтересах більшості населення України і консолідувати суспільство. Таким чином можна досягнути національної та соціальної

злагоди. Більше 90% громадян України отримують дохід у 40 разів менший, ніж решта 10%. Такий розрив у доходах є стимулом до громадянських конфліктів. За таких умов важко Україні стати країною миру та соціальної гармонії. Крім того, слід брати до уваги той факт, що "так званий середній клас, – як справедливо зазначає польський соціолог Г. Доманьський, – завжди був фрагментарним і неоднорідним" [14, с. 53].

То ж залишається розглянути сценарії повалення олігархії, що їх добротно описав Аристотель [1, с. 139–141]:

- "коли олігархія чинить утиски народів: в цьому випадку досить будь-якого поводиря (народу, аби вчинити переворот)";
- "буває й так, що самі олігархи стають вождями простолюд";
- "іноді державний переворот відбувається тоді, коли в олігархії влада переходить до рук кількох осіб; прагнучи здобути рівні права, покривджені вдаються по допомогу до народу";
- "іноді олігархи намагаються діяти безпосередньо, захопивши майно приватних осіб або розікравши таємно державне добро. Тоді вже в середовищі заможних зчиняється заколот або самі громадяни починають вести боротьбу з розкрадачами...";
- "олігархія зникає й тоді, коли в ній утворюється інша олігархія. Таке трапляється, коли тих, кого стосується управління, зовсім небагато, та й то не всі з них мають змогу брати участь у заміщенні посад";
- "знищення олігархії відбувається і під час війни, і в мирний час... олігархи, внаслідок взаємного недовір'я один до одного, доручають найманцям охорону держави і роблять начальником їхню людину, не пов'язану з ворогуючими групами. Та іноді останній стає посередником і прибирає до своїх рук обидві партії";
- "причиною суперечностей в олігархічних державах буває й те, що одні олігархи відкидають пропозиції інших (олігархів), коли справа торкається родичання чи судових процесів";
- "часто олігархії гинули через те, що характер їхнього правління скидався на деспотію, і це викликало роздратування навіть у тих, хто стояв біля керма влади".

Який сценарій обере Україна, поки що не відомо. Українська еліта лише наближається до усвідомлення об'єктивного факту того, що політика є балансом різноманітних соціальних інтересів, кожен з яких однаково легітимний і потребує врахування. Український істеблішмент ніяк не може зрозуміти, що політична криза обумовлена не відсутністю дієвих механізмів регулювання внутрішніх елітних конфліктів, а устремлінням політичної еліти керувати країною, нехтуючи інтересами більшості.

Початок кризи на світових фінансових ринках у січні 2008 р. поставив під загрозу виконання планів приватизації та соціальних ініціатив української влади. В той же час українська політична еліта, схоже, захопилася суто політичною модернізацією. Однак, дедалі більше громадян України не довіряють жодним політичним інститутам та політикам. Внаслідок цього чіткою стає тенденція для послаблення

легітимності влади. У цьому сенсі особливо критичним для України є період наступних президентських і, можливо, одночасних парламентських виборів та час після них. Можливо, саме цього періоду відбуватимуться вирішальні зміни інтегральних соцієтальних показників і, як наслідок, розвитку українського суспільства та його політичної системи.

Залишається актуальним висновок про те, що "процес формування нової соцієтальної ідентичності українського суспільства перебуває в активному творенні і ще далекий від завершення" [4, с. 80]. Ознакою завершення цього процесу і як його наслідку – процесу трансформації політичної системи є перехід суспільства до режиму сталого розвитку. Основними рисами цього режиму є нормативний стан соцієтальних структур та очікувань соцієтальних суб'єктів, остаточний відхід в небуття аномії, що її Еміль Дюркгейм визначав як стан суспільства або відносин особистості до суспільства, коли відсутній консенсус щодо спільних цінностей і суспільної мети, набувають нормативного характеру й ефективності індивідуально-психологічних налаштувань людей і тим самим доводиться правота Г. Спенсера, який вважав, що суспільство може функціонувати без колективних норм на основі лише приватного інтересу. Цей новий, приватний інтерес, що виникає на основі соцієтальної ідентичності людини, власне, й стає тим потужним двигуном, котрий гарантує незворотність соцієтальних змін.

Звичайно, що на цьому шляху спрацьовуватимуть інверсійний та інерційний фактори, що надаватимуть певних особливостей внутрішньому розвитку. Серед них несприятливі історичні фактори та актуальні соцієтальні дисфункції, що здійснюють вплив зсередини та від зовнішнього середовища. Останнє також перебуває у стані радикальних змін. Так, у передмові до своєї монографії 1990 р. Елвін Тоффлер констатував, що "...недавні карколомні події у Східній Європі та СРСР є лишень дрібними перестрілками, порівняно з тією глобальною боротьбою за владу, яка ще попереду" [23, с. 11]. Пік змін він датує приблизно 2025 роком. Час історії пришвидшується і перша хронологічна "проміжна" станція датується вже 2012 роком, який за календарем майя є "останнім".

Наприклад, Росія, яка нещодавно вийшла з виборчого парламентського та президентського циклу, переходить до пошуку себе як впливової регіональної і світової потуги, не боячись при цьому втратити імідж "ліберальної енергетичної імперії". Європейський Союз перебуває у стані адаптації до спільних умов життєдіяльності нових країн-членів та створення більш ефективних механізмів функціонування процесу європейської інтеграції. Глобальна суперпотуга США знаходиться в стані переходу влади від однієї адміністрації до іншої. Зазначені національні сценарії розгортаються у складних умовах глобальної економічної нестабільності та нових ризиків для регіональної й глобальної безпеки. Звичайно, можна спрочувати сприйняття зовнішнього середовища, продукуючи в зв'язку з цим позитивні емоції та очікування.

І все ж, попри вагомість, що її надає зовнішній чинник, остаточна доля української політичної модернізації залежатиме врешті-решт від вичерпаності кризи ідентичності в українському суспільстві, набуття ним нової соцієтальної ідентичності і

властивостей, які характеризуватимуть ментальність українського соціуму доби сталого розвитку. Це, зокрема: інтроверсія – орієнтація на внутрішній світ людини; прагматичність – орієнтація на розум, а не емоції, раціональність – спроможність аналізувати (як казав Вольтер: спосіб перемоги розуму в нерозумному середовищі); сенсорність – повернення від абстрактно-логічного до чуттєвого способу сприйняття світу (до історично притаманної української ментальності: не помацаю – не повірю); інтернальність – спроможність до самоконтролю; інтенціональність – готовність до змін, налаштованість на інноваційне мислення та перманентні реформи.

1. *Aust St.* Ein Kontinent macht Geschichte. Experiment Europa /Stefan Aust, Michael Schmidt-Klingenberg. – Munchen, 2003.
2. *Lepenies W.* Kultur und Politik. Deutsche Geschichten / Wolf Lepenies. – Munchen, 2006.
3. *Аристотель.* Політика / Аристотель – К., 2003.
4. Психокультура України: "помаранчевий перехід" / Е. Афонін, О. Донченко, В. Антонечко // Соціальна психологія. – 2006. – № 4.
5. *Бисмарк О. фон.* Воспоминания, мемуары / Отто фон Бисмарк. – М., 2002. – Т. 1.
6. Большой толковый социологический словарь. – Т. 1, 2. – М., 2001.
7. *Брутенц К.Н.* Несбывшееся. Неравнодушные заметки о перестройке / К. Н. Брутенц. – М., 2005.
8. *Вилар П.* История Испании / П. Вилар. – М., 2006.
9. *Гантингтон С.* Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / С. Гантингтон. – Львів, 2006.
10. *Гарр Т.Р.* Почему люди бунтуют / Т. Р. Гарр. – М., 2005.
11. Глобальні трансформації: політика, економіка, культура : пер. з англ. / Д. Гелд, Е. Мак-Грю, Д. Голдблатт, Дж. Перратон. – К., 2003.
12. *Головаха Є.* Основні етапи і тенденції трансформації українського суспільства: від перебудови до "помаранчевої революції" / Є. Головаха, Н. Паніна // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3.
13. *Грамши А.* Из тюремных тетрадей : избранные произведения : пер. с итал. / А. Грамши. – М., 1980.
14. *Доманський Г.* Формування середнього класу в Польщі: рушійні сили та перешкоди / Г. Доманський // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3.
15. Історія європейської ментальності. – Львів, 2006.
16. *Казин Ф.* Украина: от президентской республики к парламентской и обратно / Филипп Казин // Свободная мысль. – 2007. – № 4.
17. *Коэн Дж. Л.* Гражданское общество и политическая теория / Дж. Л. Коэн; пер. с англ. Э. Арато; – М., 2003.
18. Краткий словарь по социологии / под общ. Ред. Д.М. Гвишиани, Н.И. Лапина ; сост. Э.М. Коржева, Н.Ф.Наумова. – Политиздат, 1989.
19. *Лейн Д.* Еліти, класи та громадянське суспільство в період трансформації державного соціалізму / Д. Лейн // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 3.
20. *Манхейм К.* Социология культуры / К. Манхейм. – СПб, 2000.
21. *Панарин А.С.* Философия политики. – М., 1996.
22. *Ремонд Р.* История Соединённых Штатов Америки / Р. Ремонд – М., 2006.
23. *Тоффлер Е.* Новая парадигма власти. Сила. Богатство. Знания / Е. Тоффлер. – К., 2003.
24. *Фромм Э.* Что такое Дзен? Паломничество в страну Востока / Э. Фромм, К.-Г. Юнг // Психоанализ и дзен-буддизм. – К., 1994.